

Η ΑΠΕΡΑΝΤΟΣΥΝΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἐπικρατεῖ ἀπὸ παλιὰ καὶ ὡς τὶς μέρες μας ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ χρόνος ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἓνα ἀπέραντο παρελθὸν καὶ ἓνα ἀπέραντο μέλλον, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα χάνονται σὲ μιὰ νοητικὰ ἀσύλληπτη ἀπεραντοσύνη. Μὲ ποιὸ νόημα δικαιώνεται φιλοσοφικὰ ἡ θεώρηση ἑνὸς ἀπέραντου χρόνου; Ἡ παρούσα ἔρευνα πάνω στὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία ζητᾷ νὰ δείξει ὅτι ἡ χρονικὴ ἀπεραντοσύνη νομιμοποιεῖται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μέσα σὲ μιὰ ἀντιφατικὴ διττότητα, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀντιφατικότητα ποὺ φανερώνεται στὰ πιὸ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου¹.

1. Τὸ πρόβλημα: ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀπέραντου καὶ τοῦ πεπερασμένου χρόνου

Ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται ἐκτεταμένα τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου στὰ κεφάλαια 10 - 14 τοῦ βιβλίου Δ τῶν *Φυσικῶν*. Κατὰ τὴν πρώτη κιόλας ἀναφορὰ στὸ χρόνο φανερώνεται ὡς ἀδιέξοδη διέλευση («ἀπορία», «διαπορεῖν») τὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσο γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάτι ὑπαρκτὸ καὶ ὄχι μᾶλλον σὲ κάτι ἀνύπαρκτο. Ἀρκετὴ ἀφορμὴ παρέχει ἡ παρατήρηση ὅτι ὁ χρόνος συγκροτεῖται ἀπὸ δυὸ ἀπέραντα τμήματα, ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, τὰ ὁποῖα δείχνουν

1. Οἱ ἐρμηνευτὲς δὲν ἔχουν εἰσδῦσει ἱκανοποιητικὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀντιφατικότητα, ποὺ ὡστόσο παρέχει ὄχι μόνον στὴν ἔννοια τοῦ χρόνου ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς σχετικὲς ἔννοιες (μέγεθος, κίνηση, συνέχεια κλπ.) τῆ βασικῆ τους διάσταση. Ἀναφέρω τὴν ἀκόλουθη ἐπιλογὴ δευτερεύουσας βιβλιογραφίας: Julia Annas, Aristotle, Number and Time, *The Philosophical Quarterly*, vol. 25, no. 99 (1975), p. 97 - 113. Paul Conen, *Die Zeittheorie des Aristoteles*, Phil. Diss., München 1964. Fred Miller, Aristotle on the Reality of Time, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 56 (1974), p. 132 - 155. Joseph Moreau, Le temps selon Aristote, *Revue philosophique de Louvain* 46 (1948), p. 57 - 84 + 245 - 274. G.E.L. Owen, Aristotle on Time, in: Jon. Barnes, M. Schofield and R. Sorabji (ed.): *Articles on Aristotle*, 3. Metaphysics, London 1979, p. 140 - 158. M. de Tollenare, Aristotle's Definition of Time, *International Philosophical Quarterly*, 1 (1961), p. 453 - 467. Δὲς καὶ στὰ ἑλληνικά: Κ. Δ. Γεωργούλης, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγυρίτης, Θεσσαλονίκη 1962 (σελ. 230 - 245: Ὁ χρόνος). Χριστίνα Ζήση, Τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, *Φιλοσοφία* 3 (1973), σσ. 246 - 261. Δημ. Κουτσογιαννόπουλος, *Τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου φῶς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1965.

νὰ εἶναι ἀνύπαρκτα: τὸ ἓνα δὲν εἶναι πιά, τὸ ἄλλο δὲν εἶναι ἀκόμα. Ἄν τὰ ἐπιμέρους τμήματα χαρακτηρίζονται ἀπὸ μὴ-εἶναι, μιὰ ἀνάλογη ἀνυπαρξία μοιάζει νὰ βαραινῆ καὶ τὸ ὅλο. Ὡς μέρος τοῦ χρόνου θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ παρόν, τὸ «τώρα» («νῦν»), καὶ αὐτὸ εἶναι ὅπωςδῆποτε περισσότερο ὑπαρκτὸ ἀπὸ τὸ ὄχι-πιά καὶ ἀπὸ τὸ ὄχι-ἀκόμα. Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση, ὅτι τὸ τώρα εἶναι μέρος τοῦ χρόνου, ὀφείλει νὰ ἀπορριφθεῖ κατηγορηματικά¹: τὸ τώρα δὲν εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἓνα στιγμιαῖο ὄριο, μέσω τοῦ ὁποῖου τέμνονται τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, ἓνα σκέτο στίγμα χωρὶς διάρκεια.

Διαπιστώνεται ὅτι ἀπὸ παρελθὸν καὶ μέλλον συνίσταται τόσο ὁ ἀπέραντος χρόνος ὅσο καὶ ὁποιοδῆποτε ἀποσπώμενο χρονικὸ τμήμα². Ἀλλὰ ἤδη ἡ διάκριση τοῦ χρόνου σὲ ἀπέραντο ὅλο καὶ σὲ πεπερασμένα, κατὰ βούληση ἀποσπώμενα τμήματα εἶναι προβληματική. Ἐγκαθιδρύει ἀφετέρου μιὰ χρονικὴ διττότητα, πού δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Μποροῦν ὅμως διόλου νὰ ἀποσπῶνται κάποια πεπερασμένα μέρη ἀπὸ ἓνα ἀπέραντο ὅλο;

Χάρη στὴν ὀριακὴ, ὡς «πέρας» χαρακτηριζόμενη ὑφή τῶν τώρα, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπομονωθεῖ νοητικὰ ἓνα πεπερασμένο χρονικὸ διάστημα³. Αὐτὸ τὸ διάστημα μπορεῖ π.χ. νὰ εἶναι ὅσο ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὴν ἐκτόξευση ἐνὸς βέλους ὡς τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου του, δηλαδὴ ὅσο διαρκεῖ μιὰ ὀρισμένη κίνηση. Ἀλλὰ διδαγμένος ἀπὸ τὰ ζηνώεια παράδοξα ὁ Ἀριστοτέλης ξέρει πόσο προβληματικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ κίνηση καὶ πόσο λεπτὴ μεταχείριση ἀπαιτεῖ ἡ ἀπομόνωση ἐνὸς κινούμενου σώματος. Ἐνα βασικὸ δίδαγμα εἶναι ὅτι κάθε τι κινούμενο μεταβαίνει ἀπὸ μιὰ θέση σὲ μιὰ ἄλλη διατρέχοντας μιὰ συνεχὴ ἔκταση ἢ δομὴ τῆς κίνησης καὶ τοῦ χρόνου ὡς ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴ δομὴ αὐτῆς τῆς ἔκτασης εἶναι ἐπίσης συνεχῆς⁴, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ ὁποιοδῆποτε χρονικὸ διάστημα.

Τὶ σημαίνει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη αὐτὴ ἡ συνέχεια; Καθοριστικὸ χαρακτηριστικὸ ὁποιοδῆποτε συνεχοῦς εἶναι τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ διαιρεῖται ἐπ' ἄπειρο· ἀπ' αὐτὸ τὸν ὀρισμὸ προκύπτει καὶ ἡ ἐπ' ἄπειρο διαιρετότητα τοῦ χρόνου⁵. Ἐνα ὁποιοδῆποτε νοητικὰ ἀπομονωμένο χρονικὸ διάστημα μπορεῖ νὰ ἐπιμεριστεῖ σὲ δύο, τέσσερα, ὀκτὼ... ἄπειρα χρονικὰ διαστήματα, παρέχοντας

1. Φυσ. 218a 6: «τὸ δὲ νῦν οὐ μέρος». Φυσ. 218a 8: «ὁ δὲ χρόνος οὐ δοκεῖ συγκεῖσθαι ἐκ τῶν νῦν».

2. Φυσ. 218a 1 - 2.

3. Φυσ. 218a 24 - 25: «τὸ δὲ νῦν πέρασ ἐστίν, καὶ χρόνον ἔστι λαβεῖν πεπερασμένον».

4. Φυσ. 219a 10 - 13.

5. Φυσ. 232b 24 - 26: «λέγω δὲ συνεχῆς τὸ διαιρετὸν εἰς αἰεὶ διαιρετά· τούτου γὰρ ὑποκειμένου τοῦ συνεχοῦς, ἀνάγκη συνεχῆ εἶναι τὸν χρόνον» (= Ὀνομάζω συνεχῆς αὐτὸ πού ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ διαιρεῖται σὲ ἐξακολουθητικὰ διαιρετὰ τμήματα· μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ συνεχῆς, ἀνάγκη ὁ χρόνος νὰ εἶναι συνεχῆς).

παρά τὸν ὑποθετικὰ πεπερασμένο του χαρακτήρα τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀπεραντοσύνης. Ἀποφασιστικὸ ρόλο σ' αὐτὸ τὸν ἐπιμερισμὸ παίζουν τὰ τώρα, γιὰτὶ μέσα στὸν ὀριακὸ τους χαρακτήρα δὲν εἶναι ἀπλῶς συναπτικοὶ δεσμοὶ μιᾶς συνεχόμενης ἔκτασης, μὰ καὶ παρέχουν τὸ μέτρο γιὰ ἓνα διαφορισμὸ κι ἐπιμερισμὸ σὲ ἄπειρα τώρα¹.

Κατὰ τὴ διάκριση τοῦ χρόνου σὲ πεπερασμένο καὶ ἀπέραντο ἢ ἀπορία περὶ ὑπαρξῆς ἀφορᾷ λοιπὸν καὶ τὰ δυὸ σκέλη : α) ὄχι μόνο ἡ ὑπαρξη ἑνὸς ὀλόκληρου χρόνου, ὁ ὁποῖος συναπαρτίζεται ἀπὸ τὸ μὴ-εἶναι δυὸ ἀπέραντων τμημάτων, εἶναι προβληματική, ἀλλὰ καὶ β) ὁποιοδήποτε πεπερασμένο χρονικὸ διάστημα ἀπειλεῖται διαιρετικὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσης ἀπέραντη πληθώρα τῶν στιγμιαίων τώρα, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξη κινδυνεύει «σὲ κάθε στιγμή» ἀπὸ τὴν ἀπώλεια στὸ παρελθὸν ἢ στὸ μέλλον.

2. Ἡ «κατὰ διαίρεσιν» καὶ «κατὰ πρόσθεσιν» ἀπεραντοσύνη

Ἄν ἡ χρονικὴ συνέχεια ἐνέχει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀπώλειας μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη, μήπως ἀφορᾷται μόνο ὁ δυνάμει χρόνος, ἐνῶ ὁ ἐνεργεῖα χρόνος παραμένει ἀνέπαφος; Γιὰ ν' ἀπαντηθεῖ ἓνα τέτοιο ἐρώτημα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διαλευκανθεῖ τὸ τί ἐννοεῖται ὡς ἐπ' ἄπειρο προχώρεμα.

Ἐρευνώντας τὴν ἔννοια τοῦ ἀπείρου ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει² ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε κάποιο αἰσθητὸ ὄν οὔτε κανένα ζέχωρο ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ὄν, πού θὰ μπορούσε αὐτὸ τοῦτο νὰ ὀνομαστεῖ ἄπειρο³. κατὰ συνέπεια τὸ μόνο θεμιτὸ ἐρώτημα περὶ ἀπείρου ρωτᾷ γιὰ τὸ κατὰ πόσο μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ κάποια ἀπεραντοσύνη μέσα σὲ μιὰ διαδικασία ἀδιάκοπης αὐξησης⁴. Ἔτσι ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει κάτι ἄπειρο μέσα σὲ ἓναν ὀρισμένο τόπο ἢ νὰ ὑπάρχει τὸ ἄπειρο σὲ κατάσταση πληρότητας («ἐνεργεῖα»)· ἡ ἀπεραντοσύνη ὑπάρχει πάντα μόνο ὡς δυνατότητα⁵, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶναι κάτι μὴ-πραγματικὸ, ὅτι εἶναι μιὰ «σκέτη ἐπιπόνηση». Ἡ διαίρεση ἑνὸς συνεχοῦς μεγέθους εἶναι μιὰ νοητικὴ πράξη, πού δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ φτάσει σὲ τέρμα· αὐτὸ τὸν καθοδὸν χαρακτήρα μιᾶς ἐπ' ἄπειρο διαίρεσης ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης «δυνάμει». Ἡ ἀπεραντοσύνη δὲν ὑφίσταται μέσα στὰ ὄρια κάποιου αἰσθητοῦ ἢ νοητοῦ ὄντος, παρὰ μέσα στὴ νοητικὴ διαδικασία ἑνὸς ἀδιάκοπου προχωρέματος. Ἐνα τέτοιο γίγνεσθαι ἔχει ὀλοφάνερα χρονικὸ χαρα-

1. Φυσ. 220a 4 - 5: «καὶ συνεχῆς τε δὴ ὁ χρόνος τῶ νῦν, καὶ διήρηται κατὰ τὸ νῦν». (= Ὁ χρόνος ὀφείλει στὸ τώρα τόσο τὸ συνεχῆ ὅσο καὶ τὸ διαιρούμενο χαρακτήρα του).

2. Φυσ. Γ5.

3. Φυσ. 204a 8 - 9: «αὐτό τι ὄν ἄπειρον, οὐχ οἷόν τε» (= Νὰ ὑπάρχει κάτι, πού αὐτούσιο νὰ εἶναι ἀπέραντο, δὲν εἶναι δυνατό).

4. Φυσ. 204b 3 - 4.

5. Φυσ. 206a 18.

κτήρα, εἶναι μιὰ συνεχῆς πορεία μέσα στοῦ χρόνο. "Ὅπως ἀφετέρου πορεύεται αὐτὸ τὸ ποτὲ περαινόμενον γίγνεσθαι, ὅμοια τείνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος πρὸς τὴν ἀπεραντοσύνη¹. Αὐτὴ ἡ τάση εἶναι μιὰ πραγματικότητα, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ὡς ξέχωρο ὄν: εἶναι πραγματικὴ μόνο μέσω τῆς νοητικῆς πράξης².

Ἡ ἔννοια τῆς ἀπεραντοσύνης ὡς δυνατότητας εἶναι ἰδιότυπη, ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ τὴ δυνατότητα ἐνὸς δυνάμει ὄντος, ποὺ τὸ γνωρίζουμε ὅταν πραγματώνεται. Ὁ Ἀριστοτέλης διαφοροποιεῖ τὴ δυνατότητα ἐκείνων τῶν ὄντων, ποὺ μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν «δυνάμει» ἐπειδὴ μεταβαίνουν σὲ ἐνεργὸ κατάσταση καὶ τότε μᾶς πρωτογίνονται γνωστά³, ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῶν «κατὰ κίνησιν» ὄντων⁴. Ἡ δυνατότητα ἀπεραντοσύνης δὲ μεταβαίνει ποτὲ σὲ ἐνεργὸ κατάσταση, παρὰ εἶναι «κατὰ κίνησιν»: ὄχι δυνατότητα τοῦ νὰ εἶσαι κάτι, παρὰ δυνατότητα τοῦ νὰ κάνεις ἢ νὰ παθαίνεις κάτι (*Μεταφ.* 1046a 19-20): «δύναμις τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν».

Ποιὸ εἶναι τὸ «ποιεῖν καὶ πάσχειν» ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀπεραντοσύνη; Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει δυὸ δυνατότητες, ποὺ μποροῦν καὶ νὰ συνυπάρχουν: εἶναι ἡ ἐπισύναψη («πρόσθεσις») καὶ ὁ ἐπιμερισμός («διαίρεσις», «καθαίρεσις»)⁵. Σὲ ἓνα ὅποιοδήποτε ἀριθμὸ μποροῦν νὰ προστίθενται ἢ νὰ ἀφαιροῦνται ἐπ' ἄπειρο ἀριθμοὶ παρέχοντας μιὰ ἀριθμητικὴ ἀπεραντοσύνη⁶. Ὅμοια καὶ μιὰ ὅποιαδήποτε πεπερασμένη ἔκταση μπορεῖ νὰ διαιρεῖται ἐπ' ἄπειρο παρέχοντας μιὰ ἀπεραντοσύνη ἐκτάσεων. Εἶναι παράλληλα χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι ὅσαδήποτε ἔκτατὰ ἢ ἀριθμητικὰ μεγέθη καὶ ἂν προστεθοῦν ἢ ἀφαιρεθοῦν, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι πάντα κάποια μεγέθη (ἐκτατὰ ἢ ἀριθμη-

1. *Φυσ.* 207b 14 - 15: «οὐδὲ μένει ἡ ἀπειρία ἀλλὰ γίγνεται, ὡσπερ καὶ ὁ χρόνος καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ χρόνου» (= Ἡ ἀπεραντοσύνη δὲν εἶναι κάτι στατικὸ, παρὰ βρίσκεται μέσα στοῦ γίγνεσθαι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος καὶ ὁ ἀριθμὸς ποὺ τὸν μετρά).

2. *Μεταφ.* 1048a 14 - 15: «τὸ δ' ἄπειρον οὐχ οὕτω δυνάμει ἔστιν ὡς ἐνεργεῖα ἐσόμενον χωριστόν, ἀλλὰ γνώσει» (= Ἡ ἀπεραντοσύνη δὲν εἶναι μιὰ δυνατότητα μὲ τὸ νόημα ὅτι θὰ μπορέσει νὰ γίνῃ ἓνα ξέχωρο πραγματικὸ ὄν μὲ δική του πληρότητα, παρὰ εἶναι ἐκαστοτε ἤδη πραγματικὴ μέσω τῆς νοητικῆς ἐνεργείας καὶ πληρότητας).

3. *Μεταφ.* 1051a 29 - 30.

4. *Μεταφ.* 1046a 1 - 2, 1048a 25.

6. *Φυσ.* 204a 6 - 7, 206a 15 - 16.

6. Ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται ὅτι ἡ θεωρία περὶ διπλῆς ἀπεραντοσύνης προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Δὲς *Φυσ.* 206b 27 - 29: «καὶ Πλάτων διὰ τοῦτο δύο τὰ ἄπειρα ἐποίησεν, ὅτι καὶ ἐπὶ τὴν αὐξὴν δοκεῖ ὑπερβάλλειν καὶ εἰς ἄπειρον ἰέναι καὶ ἐπὶ τὴν καθαιρέσιν» (= Γι' αὐτὸ ὁ Πλάτων ἐπινόησε δύο ἄπειρά, γιατί φαίνεται καὶ κατὰ τὴν αὐξηση καὶ κατὰ τὴ μείωση νὰ παρουσιάζεται ἓνα ὑπερχείλισμα καὶ μιὰ πορεία πρὸς τὸ ἄπειρο). Κατηγορεῖ μάλιστα τὸν Πλάτωνα γιὰ τὸ ὅτι δὲν ἔκαμε χρῆση αὐτῆς τῆς ἐπινόησης στὴν ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ, ἐφόσον σταματᾷ στὴ μονάδα ὡς ἐλάχιστο καὶ στὴ δεκάδα ὡς μέγιστο ἀριθμὸ (*Φυσ.* 206b 30 - 33).

τικά). Αυτό προκύπτει από τή φύση τοῦ συνεχοῦς — και ἀναφέρθηκε παραπάνω ὅτι κάθε μέγεθος εἶναι συνεχές, δηλαδή ὁσοδήποτε και ἂν ἐπιμερίζεται δὲ φτάνει ποτὲ σὲ κάτι ἀλλιώτικο ἀπὸ συνεχὴ μέγεθος. Ὁ ἐπιμερισμὸς π.χ. μιᾶς γραμμῆς δὲ θὰ φτάσει ποτὲ σὲ ἄτμητα σημεῖα, παρὰ θὰ συναντᾷ πάντα ὁλοένα μικρότερες γραμμές, πού θὰ ἐπιδέχονται ἐξακολουθητικὴ ὑποδιαίρεση ὅμοια και ὁ ἐπιμερισμὸς μιᾶς ὁποιασδήποτε πεπερασμένης χρονικῆς ἔκτασης δὲ θὰ φτάσει ποτὲ σὲ ἄτμητες στιγμές, παρὰ σὲ ἐξακολουθητικὰ κατατμήσιμα χρονικὰ μεγέθη¹.

Ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται ἢ μέσω ἐπισύναψης ἀπεραντοσύνης, οὐσιαστικὰ δὲ διαφέρει² ἀπὸ τὸν τρόπο ἐμφάνισης τῆς μέσω ἐπιμερισμοῦ ἀπεραντοσύνης. Καὶ οἱ δυὸ ἐμφανίζονται μέσα σὲ κάτι πεπερασμένο, πού ἐκλαμβάνεται ὡς βάζη: στή μιὰ περίπτωση γιὰ νὰ ἐπιμεριστεῖ, στήν ἄλλη γιὰ νὰ ἐπισυναφθεῖ. Ὁσοδήποτε ἐπισύναψη και ἂν ἐπιχειρηθεῖ, εἶναι ἀδύνατο νὰ φτάσουμε ἔξω ἀπὸ κάποια ὄρια, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπερβληθεῖ κάθε μέγεθος· ἔξω ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε μέγεθος θὰ ὑπάρχει πάντα κάτι ἀκόμα, πού θὰ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ³. Τὸ ἴδιο συμβαίνει και μὲ τὸν ἐπ' ἄπειρο ἐπιμερισμὸ: ὅλο και παραμένει κάποιο τμήμα, πού γίνεται ὁλοένα μικρότερο, διατηρεῖται ὡστόσο ἐξακολουθητικὰ ἐπιδεικτικὸ διαίρεσης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση προκύπτει ὁ ὀρισμὸς τοῦ ἀπείρου, πού ἀφορᾷ τόσο τὴν ἐπισύναψη ὅσο και τὸν ἐπιμερισμὸ: ἄπειρο δὲν εἶναι ἐκεῖνο ἔξω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει τίποτα, παρὰ ἐκεῖνο ἔξω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξακολουθητικὰ κάτι ὑπάρχει⁴.

1. Ἀπ' αὐτὸ φανερώνεται ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ συνεχοῦς χρόνου οὔτε ἐξηγεῖ ἓνα κάποιο ἐμπειρικὸ φαινόμενο, οὔτε δίνει μιὰ καθαρὰ ἐννοιολογικὴ ἐξήγηση τοῦ χρόνου. Δὲς W. Wieland, *Das Kontinuum in der aristotelischen Physik*, in: G.A. Seeck (Hrsg.): *Die Naturphilosophie des Aristoteles, Wege der Forschung*, Darmstadt 1975, σ. 251 - 300: «Αὐτὸ τοῦτο τὸ τμήμα ἐνὸς μεγέθους εἶναι ἐπανειλημμένα [immer wieder] μέγεθος, τὸ τμήμα μιᾶς κίνησης εἶναι ξανά [wieder] κίνηση, τὸ τμήμα ἐνὸς χρόνου εἶναι μὲ τὴ σειρά του [wiederum] χρόνος. Ἡ θεωρία περὶ συνέχειας δὲν ἐξηγεῖ λοιπὸν στήν πραγματικὴτητα τὴν οὐσία τοῦ μεγέθους, τοῦ χρόνου και τῆς κίνησης, παρὰ ἐπιτρέπει ἀπλῶς νὰ προκίψει σαφέστερα ὁ ἀδιανόητος χαρακτήρας τους» (σελ. 268). Ὁ Φ. Βασιλείου στὸ ἄρθρο του: «Τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ φύση τοῦ συνεχοῦς», *Φιλοσοφία* 3 (1973), σελ. 47 - 73, γράφει: «Τὰ καθαρὰ Μαθηματικὰ δὲν εἶναι πιστὴ περιγραφή τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Γιὰ τὴν τεκμηρίωση αὐτοῦ ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμε πὼς βασικὲς ἔννοιες στὰ Μαθηματικὰ, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ ἀπείρου, δὲν πραγματοποιιοῦνται πουθενὰ στή φύση. Ἀλλὰ και ἔννοιες πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, στίς ὁποῖες καταλέγομε και τὴν ἔννοια τοῦ συνεχοῦς, εἶναι ἔννοιες ἰδεατές, μὲ δομὴ οὐσιαστικὰ διάφορο ἀπὸ τὴν κατασκευὴ πού ἔχουν τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας» (σ. 72).

2. Φυσ. 206b 3: «τὸ αὐτὸ ἐστὶ πῶς».

3. Φυσ. 206b 17 - 19.

4. Φυσ. 207a 1 - 2: «οὐ γὰρ οὐδὲν ἐξω, ἀλλ' οὐδὲν αἰεὶ τι ἔξω ἐστὶ, τοῦτο ἄπειρον ἐστίν».

3. Χρονική ταυτότητα καὶ ἑτερότητα

Ἡ ὁποιαδήποτε χρονική ἀπεραντοσύνη πρέπει σύμφωνα μὲ ὅσα εἰπώθηκαν νὰ ἰδωθεῖ μέσα σὲ κάποια διαδικασία αὔξησης ἢ ἐλάττωσης καὶ ὄχι ὡς αἰσθητὴ ἢ μὴ-αἰσθητὴ ὑπόσταση. Σημαίνει ὅμως αὐτὸ ὅτι ἀποκλείεται κάθε στατική ἢ σταθερὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου; Ὅφείλει νὰ ἰδωθεῖ ὁ χρόνος ὡς κίνηση ἢ ἔστω μέσα σὲ κάποιο ταυτισμὸ μὲ τὴν κίνηση;

Ἡ παραδοσιακὴ καὶ ἡ καθημερινὴ ἀντίληψη περὶ χρόνου χαρακτηρίζονται ἀπὸ δυὸ λιγότερο ἢ περισσότερο ρητὲς καὶ αὐτοσυνειδητοποιημένες θεωρήσεις: α) Ὑπάρχει ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ ἴδιος ὁ χρόνος κινεῖται· γίνεται δὲ λόγος ἀκόμα καὶ στὶς μέρες μας γιὰ τὴ ροὴ τοῦ χρόνου ἢ γιὰ τὸ ὅτι ὁ χρόνος «ἔρχεται καὶ παρέρχεται». β) Πιστεύεται ὅτι ὁ χρόνος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐμεῖς τὸν μετρᾶμε ἀντιλαμβανόμενοι τὰ ὄντα ὡς μεταβαλλόμενα «μέσα στὸ χρόνο», ἀλλὰ ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσή του θὰ ἐξαφανιστεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος ἢ ὁποιοδήποτε μετροῦν καὶ ἀντιλαμβανόμενο ὑποκείμενο; ὁ χρόνος θὰ ἐξακολουθήσει νὰ κυλᾷ. Ἀντίθετα ὁ Ἀριστοτέλης φροντίζει ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς περὶ χρόνου ἔρευνάς του¹ νὰ ἀναιρέσει τόσο τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ χρόνος εἶναι κίνηση ὅσο καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χρόνος χωρὶς κάποια «ψυχὴ» νὰ τὸν ἀντιλαμβάνεται ὡς μέτρο τῆς ἀλλαγῆς.

Ὅταν ὑπάρξει μιὰ ἀλλαγὴ ποὺ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ, ὅταν π.χ. δοῦμε ἀμετάβλητα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς φίλου, τὸν ὁποῖο ξανασυνανοῦμε ὕστερα ἀπὸ χρόνια, συνηθίζουμε νὰ λέμε ὅτι «εἶναι σὰν νὰ μὴν κύλησε γι' αὐτὸν ὁ χρόνος». Μετὰ ἀπὸ πολὺ ὄρα ὅμως μπορεῖ κάποτε νὰ μᾶς συμβεῖ, νὰ νομίζουμε ὅτι κοιμηθῆκαμε ἐλάχιστη ὥρα². Μὲ βάση τέτοιου εἴδους παρατηρήσεις ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: τότε μόνον θεωροῦμε ὅτι κύλησε χρόνος, ὅταν ἀντιλαμβανόμενα μιὰ ἀλλαγὴ, δηλαδὴ μιὰ διαφορὰ³ ἀνάμεσα σὲ κάτι πρῶτο καὶ σὲ κάτι ὕστερο. Ἡ ἀπαραίτητη συνθήκη γιὰ τὴ συναίσθηση χρόνου εἶναι λοιπὸν αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τῆς ἑτερότητας⁴.

1. Φυσ. 218b 9 - 219a 8.

2. Γιὰ τὸ μῦθο ὅσων κοιμοῦνται κοντὰ στοὺς ἥρωες τῆς Σαρδηνίας, καὶ ξυπνώντας χάνουν τὴν αἴσθηση τοῦ χρόνου ποὺ κύλησε, μῦθο στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, Φυσ. 218b 23 - 27, δὲς τὴν εὐρεία διαπραγμάτευση τοῦ Erwin Rohde, *Sardinische Sage von den Neunschläfern*, *Rheinisches Museum für Philologie* 35 (1880), σ. 157 - 163.

3. Φυσ. 219a 25 - 27: «ἄλλο καὶ ἄλλο», «ἔτερον», «ἔτερα».

4. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ διαλευκάνει, ἀν ὁ χρόνος εἶναι κάτι ποὺ ὑφίσταται ἀντικειμενικὰ καὶ ὄχι «ἀπλῶς» ὑποκειμενικὰ. Ἡ προσπάθειά του γιὰ διαλεύκανση τοῦ χρόνου εἶναι ὡστόσο ὑπερβασιακὴ (transzendental). Ἡ ἀντίληψη ἀλλαγῆς ὡς ἀναγκαία συνθήκη γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι καὶ ἐπαρκὴς συνθήκη γιὰ τὴ δυνατότητα καὶ πραγματικότητά του: ὁ χρόνος ὡς ἀντιληπτικὸ ἐπακόλουθο τῆς ἀλλαγῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μετέχει οὐσίας. Δὲς καὶ τὴν ἔκφραση τοῦ Paul Conen, ὁ.π., σελ. 58: «Καθ'»

Παραπάνω ειπώθηκε: Κάθε τι κινούμενο μεταβαίνει από κάτι σε κάτι άλλο¹, από κάτι πρωτύτερο σε κάτι ύστερο. Μαζί με την εκάστοτε αντίληψη μιᾶς κίνησης έχουμε πάντα ἤδη λάβει υπόψη μας αὐτὴ τὴν ἔκταση, πού διανύει τὸ κινούμενο ἀπὸ κάτι — σὲ κάτι². Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὀνομάζει «μέγεθος» καὶ τὴν θεωρεῖ ὡς θεμελιῶδες στοιχεῖο ἐνότητας, πού ὑπόκειται τῆς κίνησης καὶ τοῦ χρόνου. Ἡ ἐνότητα πού ἐνέχεται στὸ μέγεθος δὲν εἶναι ἀπλὴ συσσωρευση μιᾶς πληθώρας ὁμοειδῶν πραγμάτων. Σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὸ «πλήθος», πού εἶναι ἓνα ποσὸ ἀριθμητὸ καὶ διαιρετὸ σὲ μὴ συνεχῆ, τὸ μέγεθος εἶναι ἓνα ποσὸ μετρητὸ καὶ διαιρετὸ σὲ συνεχῆ³. Τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τοῦ μεγέθους, πού εἶναι ἡ συνέχεια⁴, ἀπαρτίζει μιὰ ταυτότητα, πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐνοποίηση τῶν συναπτόμενων περάτων⁵.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται: Γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε κίνηση καὶ χρόνο, εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀντιληφθοῦμε μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ κάτι πρωτύτερο καὶ σὲ κάτι ὑστερο. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἑτερότητα συνυπάρχει μὲ μιὰ συνεχόμενη ταυτότητα τῶν πρωτύτερων καὶ ὑστερων, καὶ μόνο μέσω τῆς ἀντιφατικῆς συνύπαρξης ταυτότητας καὶ ἑτερότητας εἶναι μπορετὴ ἡ συναίσθηση τοῦ χρόνου. Ἡ συνύπαρξη εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὑπόβαθρο, χάρη στὸ ὁποῖο γίνεται νοητὸς ὁ χρόνος μέσα στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις του: ὡς κάτι ταυτόχρονο, ἑτερόχρονο ἢ διάχρονο.

Ἀλλὰ μπορεῖ διόλου νὰ συσχετιστεῖ αὐτὴ ἡ ἀντιφατικὴ συνύπαρξη ταυ-

ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει ὡς ἀφετηρία τὸ ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι καθὼς γίνεται ἀντιληπτός, καὶ ὅτι ὅλα ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ χρόνου ἀνήκουν ἀναγκαῖα στὴν οὐσία τοῦ χρόνου. Ἔτσι ἀπὸ τὶς ἀναγκαῖες συνθήκες γιὰ τὴν ἀντίληψή του μεταβαίνει κατευθεῖαν σ' αὐτὸ τοῦτο τὸ χρόνο». «Ὅσο καὶ ἂν ἐνοχλεῖ ἡ ἀσυνέπεια τοῦ ἀριστοτελικοῦ συλλογισμοῦ, πού ἀπὸ τὸ «αἰσθάνεσθαι» καὶ τὸ «φάναι» συμπεραίνει τὴν ἀναντίρρητη σύζευξη χρόνου καὶ κίνησης (δὲς Φυσ. 218b 29 - 219a 1: αἰὲ δὴ . . . ὅταν αἰσθώμεθα καὶ ὀρίσωμεν [ἐνν. μεταβολήν], τότε φαιμέν γεγονέναι χρόνον, φανερόν ὅτι οὐκ ἔστιν ἄνευ κινήσεως καὶ μεταβολῆς χρόνος» = Ἐὰν λοιπόν . . . τότε μόνο λέμε ὅτι πέρασε χρόνος, ὅταν διαπιστώσουμε τὴν ὑπαρξὴ κάποιας ἀλλαγῆς, εἶναι φανερό ὅτι χωρὶς νὰ ὑπάρχει κίνηση καὶ ἀλλαγὴ δὲν ὑπάρχει χρόνος), ὁ συλλογισμὸς εἶναι ὡστόσο δικαιαιμένος πάνω στὴ βάση τῆς ἀριστοτελικῆς προϋπόθεσης, ὅτι ὁ χρόνος ὑπάρχει μόνο ἐφόσον μετριέται καὶ ἀριθμεῖται, καὶ συνεπῶς ποτὲ χωρὶς μετρούμενη καὶ μετροῦσα κίνηση.

1. Φυσ. 219a 10 - 11: «ἕκ τινος εἰς τι».

2. Μολονότι ἡ ἔκταση εἶναι μέσα στὸ χῶρο καὶ στὴν κατὰ τόπο κίνηση περισσότερο προσιτὴ ἀπὸ ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ, δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ μὲ ἀποκλειστικὰ χωρικὸ νόημα· μιὰ ποιοτικὴ ἢ μιὰ ποσοτικὴ ἀλλαγὴ, μιὰ γένεση ἢ μιὰ φθορὰ χαρακτηρίζονται ἐπίσης ἀπὸ πρωτύτερα καὶ ὑστερα στάδια, μέσα στὰ ὁποῖα ἐκτείνονται καὶ περιέχονται.

3. Μεταφ. 1020a 7 - 11.

4. Φυσ. 219a 11.

5. Φυσ. 227a 11 - 12: «λέγω δ' εἶναι συνεχῆς ὅταν ταῦτόν γένηται καὶ ἐν τὸ ἐκατέρου πέρασ».

τότητας κι ἑτερότητας μὲ τὴ χρονικὴ ἀπεραντοσύνη; Καὶ εἰδικότερα: φανερώ-
νεται κάποιο εἶδος ἀπέραντης ἐπισύναψης κι ἐπιμερισμοῦ στὴν ταυτῆ¹ καὶ
ἕτερη ἀντίληψη χρόνου; Φανερώνεται κάποια ταυτότητα κι ἑτερότητα στὴν
ἐπ' ἄπειρο διαδικασία ἐπισύναψης κι ἐπιμερισμοῦ τοῦ χρόνου;

Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο ἐρώτημα: Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ φαίνεται νὰ βλέπει
ἄλλοῦ τὸν ταυτὸ χαρακτήρα τῆς «κατὰ πρόσθεσιν» καὶ τῆς «κατὰ διαίρεσιν»
ἀπεραντοσύνης, παρὰ ἴσα-ἴσα στὴν προϋποτιθέμενη ἑτερότητα: αὐτὸ πού ἐνο-
ποιεῖ σὲ μιὰ ἐννοιολογικὴ ταυτότητα τὴν ἔννοια τοῦ ἀπείρου εἶναι τὸ γεγονός
ὅτι παίρνεται κάθε φορὰ διαφορετικὸ τμήμα («ἄλλο καὶ ἄλλο») πρὸς ἐπισύ-
ναψη ἢ ἐπιμερισμό, καὶ μόνο κατ' αὐτὸ τὸν ἐνιαῖο τρόπο ὑπάρχει τὸ ἄπειρο².
Ἡ ταυτότητα, τὴν ὁποία διαβλέπει ὁ Ἀριστοτέλης³ στὶς δυὸ διαδικασίες
πραγμάτωσης τοῦ ἀπείρου, ἀφορᾷ τὸν τρόπο πραγμάτωσής τους, ἀφορᾷ δη-
λαδὴ τὸ γεγονός ὅτι «συλλαμβάνουν» καὶ οἱ δυὸ τὴν ἑτερότητα.

Ἀλλὰ ὁ καθοριστικὸς παράγοντας, πού κατορθώνει νὰ πετυχαίνει μὲ μιὰ
διαδικασία ἑτεροποιητικῆς σύλληψης τὴν ταυτότητα τῆς ἀπεραντοσύνης, εἶναι
αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός τοῦ λαμβάνειν: τὸ γεγονός ὅτι ὑπόκειται μιὰ λαμβά-
νουσα «φυγή»⁴, πού συλλαμβάνει ταυτότητα καὶ ἑτερότητα, ἐπισύναψη καὶ
ἐπιμερισμό, καὶ μέσω αὐτῶν κατορθώνει νὰ ἀντιλαμβάνεται ἀπεραντοσύνη,
κίνηση, χρόνο. Ἄν ἕνα πεπερασμένο χρονικὸ διάστημα εἶναι ἐπ' ἄπειρο διαι-
ρετό, αὐτὴ ἢ «δυνατότητα» δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ μεταγενέστερη μέθοδος ἐπα-
λήθευσης τῆς χρονικῆς συνέχειας. Θεμελιώνεται στὸ γεγονός ὅτι ἔχει ἐκά-
στοτε ἤδη μέσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ («ληφθεῖ») ἕνα πεπερασμένο χρονικὸ
διάστημα, ἔχει ἐπιμεριστεῖ σὲ μιὰ πληθώρα ἄλλων κι ἔχει συναφθεῖ μὲ μιὰ
πληθώρα ἄλλων. Πρόκειται γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ οὐσία τοῦ χρόνου εἶναι ἐκά-
στοτε ἤδη ἐπιμεριζόμενη καὶ συναπτόμενη, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κάποια
ζηνώνεια («παράδοξα») γιὰ νὰ τῆς ὑποδείξουν μιὰ τέτοια δυνατότητα. Ἄν δὲν
ἐπιμεριζόταν ἀπαρχῆς ἢ κάθε συλλαμβανόμενη κίνηση καὶ τὸ κάθε χρονικὸ
διάστημα σὲ ἕνα ἢ περισσότερα πρωτότερα καὶ ὕστερα, καὶ ἂν αὐτὰ δὲ συνά-

1. Πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι ὑπερβολικὸ τόλμημα ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἐπιθέτου «ταυ-
τός», σὲ ἀντικατάσταση τοῦ νεοελληνικὰ δύσχηστου «ὁ αὐτός» καὶ σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὰ
χρήσιμα δάνεια: ταυτότητα, ἑτερότητα, ἕτερος.

2. *Φυσ.* 206a 27 - 29: «ὅπως μὲν γὰρ οὕτως ἔστιν τὸ ἄπειρον, τῷ αἰεὶ ἄλλο καὶ ἄλλο
λαμβάνεσθαι, καὶ τὸ λαμβανόμενον μὲν αἰεὶ εἶναι πεπερασμένον, ἀλλ' αἰεὶ γε ἕτερον καὶ
ἕτερον» (= Μέσα στὴν ὁλότητά του τὸ ἄπειρο ὑπάρχει μόνο κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο: μὲ
τὸ ὅτι κάθε φορὰ παίρνεται κάτι ἄλλο κι ἔπειτα κάτι ἄλλο, καὶ τὸ λαμβανόμενον εἶναι βέ-
βαια κάθε φορὰ πεπερασμένο, εἶναι ὅμως κάθε φορὰ διαφορετικὸ).

3. *Φυσ.* 206b 3: «τὸ αὐτὸ».

4. Γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ χρόνο καὶ στὴν ψυχὴ δὲς *Φυσ.* 223a 21 - 29 καὶ
218b 21 - 219a 6.

πτονταν και δὲ συνοψίζονταν ἐξίςου ἀρχέγονα σὲ συνεχεῖς ἐνότητες, θὰ ἦταν ἀνέφικτη και ἀδιανόγητη ἡ ἔννοια ἐνὸς ὁποιουδήποτε χρόνου.

4. Ἡ διάρκειση ἀνάμεσα στὴν οὐσία και στὸν τρόπο ὑπαρξῆς

Σὲ ἓνα πρῶτο στάδιο ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἔννοιες ἡ συνεχόμενη ταυτότητα και ἡ ἑτερότητα τῶν πρωτύτερα και ὕστερα ὡς ἀναγκαῖες συνθήκες γιὰ τὴν ἀντίληψη χρόνου. Ἄν ὅμως πράγματι παρουσιάζεται μιὰ (ἔστω και ἀντιφατική) συνύπαρξη ταυτότητας και ἑτερότητας, ἐπισύναψης και ἐπιμερισμοῦ, ἐπιβάλλεται νὰ διασαφηνηθεῖ τὸ ἐνιαῖο (ἔστω και ἀντιφατικὸ) ὑπόβαθρο, πάνω στὸ ὁποῖο πραγματώνεται τόσο ἡ συνέχεια ὅσο και ἡ διαφοροποίηση τοῦ χρόνου. Πρόκειται γιὰ τὸ «τώρα». Διαπιστώνεται ὅτι αὐτὸ εἶναι ὁ κοινὸς παρονομαστής, μέσω και κατὰ τὸ μέτρο τοῦ ὁποῖου ὁ χρόνος πάντα ἤδη συνέχεται και ἐπιμερίζεται¹. Μὲ ποιὸ νόημα ἀναλαμβάνει τὸ τώρα νὰ παίζει αὐτὸ τὸ συνεκτικὸ και διαιρετικὸ ρόλο;

Ὁ Ἄριστοτέλης ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν ἀπορία² ὅτι τὸ τώρα δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ παραμένει ἐξακολουθητικὰ τὸ ἴδιο οὔτε νὰ διαφοροποιεῖται ἀδιάκοπα. Δὲν μπορεῖ νὰ παραμένει τὸ ἴδιο, γιὰτὶ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὅσα ἔγιναν πρωτύτερα και ὅσα ὕστερα περιέχονται μέσα στὸ ἴδιο τώρα· π.χ. τὰ σημερινὰ συμβάντα θὰ συνυπῆρχαν ὡς ταυτόχρονα μὲ ὅσα συνέβησαν πρὶν δέκα χιλιάδες χρόνια. Ἄλλὰ τὸ τώρα δὲν μπορεῖ οὔτε και νὰ διαφοροποιεῖται ἀδιάκοπα, γιὰτὶ ὅ,τι δὲν εἶναι πιά τώρα, θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ κάποτε νὰ ἔχει φθαρεῖ· οὔτε εἶναι ὅμως δυνατὸ νὰ ἔχει φθαρεῖ μέσα στὴν ἴδια του τὴ διάρκεια, ἐφόσον τότε διακοῦσε και ἄρα ὑπῆρχε, οὔτε μέσα στὴ διάρκεια κάποιου ἐπόμενου χρονικοῦ σημείου, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ἰσόποσα τώρα ἀλληλοπεριέχονται πρὶν φθαρεῖ τὸ ἐκάστοτε προηγούμενο. Μὲ αὐτὸ τὸν προβληματισμὸ τίθεται τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀυθυπαρξία τῶν τώρα και γιὰ τὴ σχέση πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους.

Ἡ λύση τὴν ὁποία θὰ δώσει ὁ Ἄριστοτέλης, οἰκειοποιούμενος τὸν ὀριακὸ και συνεχὴ χαρακτήρα τοῦ τώρα, συμβιβάζει αὐτὲς τὶς δυὸ ἐπιφανειακὰ ἀταίριαστες δυνατότητες διαχωρίζοντας τὶς ἀπόψεις: τὸ τώρα εἶναι ἀπὸ μιὰ ἄποψη πάντα τὸ ἴδιο και ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη πάντα διαφορετικὸ³. Μέσα σὲ κάθε

1. Δὲς παραπάνω, σημ. 7.

2. *Φυσ.* 218a 8 - 30. Πρόκειται προφανῶς γιὰ πρόβλημα πού εἶχε τεθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ στενὸ κύκλο τῆς περιπατητικῆς Σχολῆς (ἔτσι προτείνει ὁ Paul Conen, *ὁ.π.*, σελ. 21, νὰ ἐρμηνευτοῦν οἱ «ἐξωτερικοὶ λόγοι», *Φυσ.* 217b 30-31) και πού δὲ μεταχειρίζεται ἔννοιες ἐπεξεργασμένες σύμφωνα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ θεώρηση.

3. *Φυσ.* 219b 12 - 13: «τὸ δὲ νῦν ἔστι μὲν ὡς τὸ αὐτό, ἔστι δ' ὡς οὐ τὸ αὐτό» (= Κατὰ ἓνα ὀρισμὲνο τρόπο ἰδωμένο τὸ τώρα εἶναι πάντα τὸ ἴδιο, κατὰ ἓναν ἄλλο ὅμως τρόπο ἰδωμένο δὲν εἶναι τὸ ἴδιο).

τώρα τὸ τώρα εἶναι ἀσφαλῶς διαφορετικό, ἀλλὰ κάθε διαφορετικὸ τώρα ἰδωμένο ὡς τώρα σημαδεύει πάντα κάτι ταυτόσημο. Τὰ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τώρα παρ' ὅλη τὴ διαφορετικότητά τους σημαίνουν πάντα τὸ ἴδιο: δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τώρα. Αὐτὸ ἐκφράζεται ὡς ἐξῆς: «τὸ γὰρ νῦν τὸ αὐτὸ ὅ ποτ' ἦν — τὸ δ' εἶναι αὐτῶ ἕτερον»¹. Ἡ οὐσία τοῦ τώρα (δηλαδή τὸ τί-εἶναι του) παραμένει πάντα ἡ ἴδια· ἀλλὰ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ τώρα παρουσιάζεται (δηλαδή τὸ πῶς-εἶναι του) εἶναι κάθε φορά διαφορετικός.

Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ἡ ταυτότητα τὴν ὁποία παρουσιάζει τὸ τώρα ὡς πρὸς τὴν οὐσία του, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸ παράδειγμα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ σοφιστές² συγχέοντας ἓνα καθορισμένο κάτι (ἓνα «τόδε τι») μὲ τὸ «κατὰ συμβεβηκός» εἶναι του: ἔλεγαν ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ Κορίσκος μέσα στὸ Λύκειο καὶ ἄλλος μέσα στὴν ἀγορά, ἐκλαμβάνοντας τὴν τυχαία παρουσία τοῦ ἐνὸς Κορίσκου σὲ διαφορετικούς τόπους ὡς διαφορὰ οὐσίας, σὰν νὰ ἦταν ὁ Κορίσκος κάθε φορά ἄλλος ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἀλλὰ ὅπως ὁ Κορίσκος ὡς ταυτότητα εἶναι τὸ ὑπόβαθρο κάθε περιπτωσιακῆς μετατόπισης, ὅμοια καὶ τὸ τώρα ἀποτελεῖ μιὰ ὑποκείμενη ταυτότητα, πού διαφέρει περιπτωσιακὰ κατὰ τὶς ἀλλαγές τῆς κάθε στιγμῆς. Αὐτὸ πού πρέπει λοιπὸν «κατ' οὐσίαν» νὰ σφιχτοκρατηθεῖ εἶναι ὅτι πρόκειται πάντα γιὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ τώρα, ὅσο καὶ ἂν ξεγελοῦν οἱ διαφορετικὲς ἐμφανίσεις του. Ὁ χρόνος δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπεραντα πολλὰ τώρα, πού παρατίθενται τὸ ἓνα πλάι στὸ ἄλλο περιμένοντας καθενα τὴ σειρά του γιὰ νὰ ὑπάρξει καὶ νὰ φθαρεῖ δίνοντας τόπο στὸ ἐπόμενο — δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπεραντοσύνη τοῦ χρόνου. Πρόκειται πάντα γιὰ τὸ ἴδιο τώρα, πού ρέοντας κατὰ τὴν ἑτερότητα ἐνὸς πρότερου καὶ ἐνὸς ὕστερου ἀποτελεῖ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τοῦ χρόνου³.

1. Φυσ. 219b 10 - 11. Ἀποδίδω ἐρμηνευτικά: Τὸ τώρα εἶναι τὸ ἴδιο ὡς πρὸς αὐτὸ πού ἦταν πάντα ἤδη: ἓνα τώρα· τὸ εἶναι του εἶναι ὡστόσο πάντα ἀλλιώτικο.

2. Φυσ. 219b 19 - 21.

3. Δὲς τὴν ἔκφραση τοῦ Φιλοπόπου (In Aristotelis Phys. comment., ed. H. Vitelli, σ. 727, 24 - 26): «οὐ γὰρ ἐκ πολλῶν νῦν παρακειμένων ἀλλήλοις γενῶνται ὁ χρόνος· οὐ γὰρ σύγκειται ἐκ τῶν νῦν, ἀλλ' ἐνὸς ἑύσει· τῷ γὰρ τὸ αὐτὸ νῦν πρότερον καὶ ὕστερον λαμβάνεσθαι τὸ εἶναι ἔχει ὁ χρόνος» (= Ὁ χρόνος δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κείνται πολλὰ τώρα παράπλευρα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο· γιατί ὁ χρόνος δὲ συναπαρτίζεται ἀπὸ πολλὰ τώρα, παρὰ ἀπὸ τὴ ροῆ ἐνὸς ὁ τρόπος ὑπαρξῆς τοῦ χρόνου προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι παίρνεται ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ τώρα ὡς πρωτύτερο καὶ ὕστερο). Χρησιμοποιώντας τὴ θεώρηση τοῦ ἐνὸς ρέοντος τώρα ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδείχνει τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ χρόνου στὰ χωρία: Φυσ. 222 a33 - b7 καὶ 251b 19 - 28. Τὸ ἐπιχείρημα ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἐφόσον τὸ τώρα εἶναι κάθε φορά ἀρχὴ τοῦ μέλλοντος καὶ τέλος τοῦ παρελθόντος, δηλαδή μιὰ μεσότητά πού συμπεριλαμβάνει μέσα της διαφορετικὰ (καὶ ἀδιάκοπα ἐναλλασσόμενα) χρονικὰ στοιχεῖα, ἄρα ὁ χρόνος α) εἶναι κάθε φορά διαφορετικός, β) συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος του· δὲ θὰ περᾶνθεῖ λοιπὸν ποτέ, μιὰ καὶ βρίσκεται κάθε φορά στὴν ἀρχὴ του. Ὁρθὰ ὁ P. Conen, ὁ.π., σελ. 135 - 6, παρατηρεῖ ὅτι κατ' αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία ὁ Ἀριστο-

Σε αντίστοιχία πρὸς τὸ οὐσιαστικὰ ταυτὸ καὶ ἐκάστοτε ἕτερο τῶρα ὁ χρόνος διακρίνεται σὲ ταυτὸ καὶ ἕτερο. Μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ ταυτὸς χρόνος εἶναι αὐτὸ πού καταλαβαίνουμε μὲ τὴ λέξη «ταυτόχρονο» καὶ ὅτι ὁ ἕτερος χρόνος εἶναι τὸ «εἰτερόχρονο». Ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται αὐτὸν τὸ διχασμὸ ἀντιστοιχῶντας τον μὲ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἑτερότητα τῶν ἐπιμέρους κινήσεων καὶ στὴν ταυτότητα μιᾶς ταυτόχρονης καθολικότητος¹. Θὰ πρέπει ὡστόσο κι ἐδῶ νὰ τονιστοῦν οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες καθίσταται δυνατὸ νὰ φανερωθεῖ ἡ χρονικὴ ταυτότητα κι ἑτερότητα. Ὅταν διαφορίζεται τὸ πρωτύτερο ἀπὸ τὸ ὕστερο τμήμα μιᾶς κίνησης, μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ μιὰ ἀντιστοιχία τῆς πρὸς κάποιον πρωτύτερο καὶ κάποιον ὕστερο χρόνο — συνεπῶς πρὸς τὸ εἰτερόχρονο. Γιὰ νὰ ἰδωθεῖ ὅμως τὸ ταυτόχρονο, τὸ βλέμμα ὀφείλει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἑτερότητα μιᾶς κίνησης, καὶ νὰ δεῖ τὸν ἐνιαῖο χαρακτήρα πολλῶν κινήσεων, οἱ ὁποῖες ἐνοποιοῦνται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἔχουν τὰ πέρατά τους συνάμα². Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἡ κάθε κίνηση ἐκλαμβάνεται ὡς κίνηση, δηλαδή ἰδωμένη ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς (ὡς πρὸς τὸ τί-εἶναι τῆς) καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴν διαφορετικότητα τῶν ἐπιμέρους σταδίων τῆς (ὄχι ὡς πρὸς τὸ πῶς-εἶναι τῆς). Ὡς πρὸς τὸ οὐσιῶδες τί-εἶναι τοῦ ἀποτελεῖ λοιπὸν καὶ ὁ χρόνος ταυτότητα, ἐνῶ ὁ κατὰ συμβεβηκὸς τρόπος τῆς ὑπαρξῆς τοῦ εἶναι ἡ ἑτερότητα.

τέλης δὲν ἔχει κατανοῦ τὸ στατικὸ τῶρα, πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σημεῖο μιᾶς γραμμῆς, παρὰ τὸ τῶρα μέσα στὸν ρέοντα, δυναμικὸ (dynamisch) τοῦ χαρακτήρα, πού ἰσχύει ὡς δυνάμει (potentiell) ἀρχὴ καὶ τέλος.

1. Φυσ. 219b 9 - 10: «καὶ ὥσπερ ἡ κινήσεις αἰεὶ ἄλλη καὶ ἄλλη, καὶ ὁ χρόνος (ὁ δ' ἅμα πᾶς χρόνος ὁ αὐτός)» (= Καὶ ὅπως ἡ μία καὶ μοναδικὴ κίνηση εἶναι κάθε φορὰ διαφορετικὴ, διαφορετικὸς εἶναι καὶ ὁ χρόνος· ἀλλὰ ὁ χρόνος ὡς ταυτόχρονη καθολικότητα ἀποτελεῖ ταυτότητα). Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη μοιάζει νὰ εἶναι σχεδὸν αὐτονόητο ὅτι, ἐφόσον ὁ χρόνος ἔχει ἴδια δομὴ μὲ τὴν κίνηση, τὴν «ἀκολουθεῖ» σὲ κάθε θεμελιῶδες τῆς χαρακτηριστικὸ· μιὰ καὶ ἡ κίνηση εἶναι ἀπέραντη, ἀπέραντος εἶναι ἀναγκαστικὰ καὶ ὁ χρόνος (Φυσ. 222a 29 - 31)· ἀντιστρέφοντας αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παραλείπει μάλιστα, μὲ κάποια διαλεκτικὴ ἀφέλεια, νὰ πεῖ καὶ τὸ ἀντίστροφο: «εἴπερ αἰεὶ χρόνος ἔστιν, ἀνάγκη καὶ κίνησιν αἰδίων εἶναι» (Φυσ. 251b 13, δὲς καὶ 251b 26 - 28). Μὲ παρόμοια ἀναφορὰ στὴν κίνηση καὶ ὁ ὄρισμός, τὸν ὁποῖο παρέχει στὸ χρόνο ὁ Ἀριστοτέλης (Φυσ. 219b 1 - 2: «τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον»), μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς διατύπωση μιᾶς ἀντίφασης, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ λέξη «ἀριθμὸς» σχετίζεται ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ ρῆμα «ἀραρίσκω» = συνάπτω, δηλώνει συνεπῶς μιὰ συναρμογὴ· καὶ μολοντί συναρμογὴ κινήσεως ὁ χρόνος ἀποτελεῖ συνάμα διαφοροποίηση «κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον», ἀδιάκοπο διχασμὸ σὲ πρωτύτερο καὶ σὲ ὕστερο. Τὸ ὅτι ἡ λέξη «ἀριθμὸς» διατηρεῖ τουλάχιστο ἕως τὸν Πλάτωνα τὸ ἐτυμολογικὸ τῆς νόημα φανερώνεται στὸν πλατωνικὸ ὄρισμό τοῦ χρόνου (Τίμαιος 37d), σύμφωνα πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ χρόνος ὡς κινήτῃ ὁμοίωση τῆς ἀκίνητης αἰωνιότητος βαδίζει «κατ' ἀριθμὸν» (= μὲ συναρμογὴ) τείνοντας ἔτσι νὰ ἐξομοιωθεῖ ἐντελῶς μὲ τὴν παραμένουσα μέσα σὲ ἀπόλυτα συναρμοσμένη ἐνότητα («ἐν ἐνί») αἰωνιότητα.

2. Φυσ. 223b 6 - 7.

Ἄλλὰ θὰ ἀποτελοῦσε ριζικὴ παρερμηνεία τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ ἀπεραντοσύνη τοῦ χρόνου περιορίζεται στὴν κατὰ συμβεβηκὸς διάλυσή του σὲ μιὰ ἀπέραντη ἑτερότητα. Ἀντίθετα ἰσχύει: μὲ τὸ ἴδιο νόημα ποὺ ἀφορᾷ τὴ χρονικὴ ἑτερότητα, ἡ ἀπεραντοσύνη ἀφορᾷ καὶ τὴ χρονικὴ ταυτότητα — καὶ μάλιστα οὐσιαστικὰ αὐτήν, ἐνῶ τὴν ἑτερότητα ἀπλῶς περιπτωσιακά. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ὀφείλει ἀσφαλῶς νὰ ἀποκλειστεῖ κάθε ὑποστασιοποίηση: ὁ χρόνος ὡς ταυτότητα δὲν εἶναι ἀπέραντος ἐπειδὴ τάχα ἐκτείνεται πάνω ἢ πέρα ἀπ' ὅλα τὰ ὄντα μέσα σὲ ἓνα χωρικὸ ἀχανές· καὶ οὔτε εἶναι ἀπέραντος ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ διασκορπιστεῖ σὲ ἀπέραντα πολλὰ μέρη σφραγίζοντας τὸ κάθε τι μὲ μιὰ ἀφηρημένη ἀπανταχοῦ παρουσία». Παρ' ὅλη τὴ διακεκριμένη τῆς ὑπαρξῆς μέσα στὴν ἑτερότητα καὶ μέσα στὴν ταυτότητα, ἡ ἀπεραντοσύνη τοῦ χρόνου παραμένει ἔκτακτα συγκριμένη, ἐπειδὴ προϋποθέτει ἐξακολουθητικὰ μιὰ ταυτίζουσα καὶ ἐτερίζουσα, συνάπτουσα καὶ ἐπιμερίζουσα «ψυχὴ»¹.

5. Ὁ χρόνος ὡς πέρασ καὶ ἀριθμὸς

Ὁ χρόνος ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἀριθμὸς τῆς κίνησης². Μέσα στὴ λέξη «ἀριθμὸς» ἐπισημαίνονται ὡστόσο δυὸ διαφορετικὰ νοήματα: α) αὐτὸ ποὺ ἀριθμεῖται («τὸ ἀριθμούμενον» ἢ «τὸ ἀριθμητόν») καὶ β) αὐτὸ μέσω τοῦ ὁποίου ἀριθμοῦμε («ᾧ ἀριθμοῦμεν»)· ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται μόνο τὴν πρώτη σημασία ὡς ταιριαστὴ στὴν ἔννοια τοῦ χρόνου³. Θὰ χρειαστεῖ νὰ δοθεῖ μιὰ ἐξήγηση σ' αὐτὴ τὴ διάκριση.

Γιὰ διασάφηση παρέχεται τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα: Εἴτε ἀριθμοῦνται ἑκατὸ ἄλογα εἴτε ἑκατὸ ἄνθρωποι, ὁ ἀριθμὸς ἑκατὸ παραμένει ὁ ἴδιος σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀριθμούμενα διαφέρουν μεταξύ τους, δηλαδὴ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ὅτι ἄλλο εἶναι τὰ ἄλογα καὶ ἄλλο οἱ ἄνθρωποι. Ὁμοίως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ χρόνου: μὲ ἓνα καὶ τὸν αὐτὸ ἀριθμὸ μποροῦν νὰ μετρηθοῦν πολλές ταυτόχρονες κινήσεις, ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε ἄλλο κοινὸ μεταξύ τους ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἀρχίζουν καὶ λήγουν ταυτόχρονα· λέμε π.χ. ὅτι οἱ

1. Εἶναι σαφές ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲ συμφωνῶ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Κ. Δ. Γεωργούλη (Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίρειος, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 239), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο μόνο ὁ πεπερασμένος ἀριστοτελικὸς χρόνος μπορεῖ νὰ διεκδικήσει συγκεκριμένο χαρακτήρα, ἔχει ὅμως καὶ ἡ χρονικὴ ἀπεραντοσύνη, ἐφόσον εἶναι «δυνάμει». Παραβλέπεται μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τὸ γεγονός ὅτι «δυνάμει» δὲν εἶναι μόνο ὁ ἀπέραντος χρόνος, παρὰ καὶ ὁ πεπερασμένος, ἐφόσον ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα ἀντιληπτικὸ φαινόμενο. Ἄλλὰ πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ δυνατότητα χρονικῆς ἀπεραντοσύνης συμβαδίζει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ μιὰ καθημερινή, συνεχὴ πραγματοποίηση, δὲν εἶναι συνεπῶς μιὰ ἀφηρημένη διανοητικὴ κατασκευὴ αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ συνεχοῦς.

2. Φυσ. 219b 1 - 2.

3. Φυσ. 219b 7 - 8.

τάδε κινήσεις διήρκεσαν 5 ὥρες. Ἐνας τέτοιος ἀριθμὸς δὲ σχετίζεται μὲ τὴν ἐκάστοτε μεταβολή, παρὰ μόνον καθόσον τῆς ἐπικολλᾶ ἓνα νοῦμερο, πού παραμένει ἀναλλοίωτο σὲ κάθε ταυτόχρονη μεταβολή — γι' αὐτὸ ἐρμηνεύεται ὡς ἀφηρημένος¹· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αὐτὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς «ᾧ ἀριθμοῦμεν».

Ἀντίθετα ὁ χρόνος ὡς ἀριθμούμενο μεταβάλλεται κατὰ τὸ πρωτύτερα καὶ τὸ ὕστερα: ἄλλος εἶναι κατὰ τὴν ἀρχὴ μιᾶς κίνησης καὶ ἄλλος κατὰ τὸ τέλος τῆς· συνοδεύει τὸ ἐκάστοτε κινούμενο καὶ μεταβάλλεται μαζί του, «ἀριθμεῖται». Αὐτὸς ὁ χρόνος δὲ νοιάζεται νὰ ἀριθμῆσει μία ἢ περισσότερες κινήσεις, παρὰ ὑφίσταται τροποντινὰ ὁ ἴδιος τὴ μεταβολὴ κάθε ἐπιμέρους κίνησης.

Γίνεται μιὰ ἀκόμα λεπτὴ διάκριση, κατὰ τὸ μέτρο πού ὁ χρόνος ὀρίζεται ὡς κάτι ἀριθμητὸ καὶ ὡς κάτι ἀριθμούμενο. Θέλω νὰ ὑποστηρίξω ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ διάκριση προκύπτει ἀπὸ διαφορὰ ἀπόψεων. Ὁ χρόνος φανερώνεται ὡς κάτι ἀριθμητὸ, ὅταν στὴν ἀντικειμενικὰ ὑπαρκτὴ κίνηση διαβλέπεται ἡ δυνατότητά τῆς νὰ ἀριθμεῖται· αὐτὴ ἡ θέαση παρέχεται ἀπὸ τὸ τί-εἶναι τοῦ χρόνου: ἀπὸ τὴν κίνηση ὡς χρονικὸ ὑπόβαθρο· ἀντίθετα ἡ ἀρίθμηση ἀφορᾶ τὸν κατὰ συμβεβηκὸς τρόπο τῆς ὑπαρξῆς τοῦ χρόνου. Ἡ δυνατότητα ἀρίθμησης, πού ὑφίσταται στὸ πρωτύτερο καὶ στὸ ὕστερο ὅταν αὐτὰ εἶναι μέσα σὲ κίνηση, εἶναι ἐξίσου χρόνος ὅσο καὶ ἡ πραγματικότητα αὐτῆς τῆς ἀρίθμησης. Ἀλλὰ ἰδωμένος ὡς ὑπόβαθρο ὁ χρόνος παρέχει μιὰ στατικὴ εἰκόνα αὐτοῦ πού ἦταν ἐκάστοτε ἥδη. Ἀντίθετα ὁ χρόνος ἰδωμένος μέσα στὴν πραγματοποίηση τῆς ἀρίθμησης ἐξαρτᾶται ἀπὸ καὶ μεταβάλλεται σύμφωνα μὲ τὸ ἐκάστοτε κινούμενο, καθιστάμενος ὁ ἴδιος κάτι πού «συμβαίνει»², ἓνα συμβεβηκὸς.

Οἱ δύο ἀπόψεις, πού καθιστοῦν ὀρατὴ τὴν ἀντιφατικὴ δομὴ τοῦ χρόνου, φανερώνονται πρώτιστα ὡς πρὸς τὸ τώρα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ὡς μικρογραφία τοῦ χρόνου, κατὰ κανένα ὅμως τρόπο ὡς μέρος («μόριον») τοῦ χρόνου³. Κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ διαπραγμάτευση γίνεται σποραδικὰ λόγος γιὰ τὸ τώρα ὡς «πέρας»⁴ ἢ «ὄριον»⁵, κι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ ἀρνηθεῖ πούθενά αὐτὴ τὴν ἱκανότητα τοῦ τώρα νὰ περατώνει καὶ νὰ σταματᾶ, νὰ ὀριοθετεῖ τὴν κίνηση καὶ ν' ἀποτελεῖ ἓνα ὀρισμένο στίγμα, μιὰ «στιγμὴ». Ἀλλ' ἂν τὸ τώρα ἔχει αὐτὴ τὴν ἱκανότητα, τὴν ἔχει μόνον κατὰ συμβεβηκὸς, καὶ

1. Δὲς P. Conen, *ὁ.π.*, σελ. 60.

2. Φυσ. 220b 9 - 10: «οὗτος δὲ [δηλ. ὁ χρόνος ὡς ἀριθμούμενος] συμβαίνει πρῶτερον καὶ ὕστερον ἀεὶ ἔτερος». Ὑπογραμμίζω τὸ ρῆμα πού σημαδεύει τὸ γεγονός ὅτι ὁ χρόνος συμ-βαδίζει καὶ συμ-πάσχει μὲ τὰ ἐκάστοτε πάθη τοῦ κινήτου.

3. Φυσ. 220a 19.

4. Φυσ. 218a 24, 222a 12.

5. Φυσ. 218a 9, 219b 12.

σάν τέτοιο δὲν ἀφορᾷ τὴν οὐσία τοῦ χρόνου¹. Ἡ ρητὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες «πέρας» καὶ «ἀριθμὸς» εἶναι διάκριση ἀπόψεων, τὶς ὁποῖες παρέχει ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ χρονικὸ στοιχεῖο, τὸ τώρα, καὶ κατ' ἐπέκταση ὁ σύνολος χρόνος.

Ἄλλ' ἂν τὸ τώρα ἢ ὁ χρόνος εἶναι ἀπὸ μιὰ ἄποψη «πέρας», πῶς μπορεῖ αὐτὴ ἢ ἄποψη νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ χρόνου; Πρόκειται πάλι γιὰ τὴν ἀντίφαση ποὺ παρουσιάζεται μέσα σὲ κάθε θεμελιώδη χρονικὴ δομὴ, διαλύοντας καὶ συνέχοντας κάθε ἔννοια χρόνου. Ἀκριβῶς τὸ πεπερασμένο χρονικὸ διάστημα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιμερίζεται ἀδιάκοπα σὲ μιὰ ἀπεραντοσύνη χρονικῶν διαστημάτων. Κι ἀκριβῶς κατὰ τὸ μέτρο ποὺ περατῶνει διακόπτοντας μιὰ χρονικὴ συνέχεια παρελθόντος καὶ μέλλοντος, τὸ τώρα καθίσταται ἱκανὸ νὰ συνάπτει παρελθὸν καὶ μέλλον ὡς συνεχόμενα· ὡς «ὄριον» τὸ τώρα εἶναι διαχωριστικὸς ὀρίζοντας καὶ συνεκτικὸ σύνορο, καὶ ὅχι μόνον τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἔννοια «ἀριθμὸς», ποὺ ἀφορᾷ καθοριστικὰ τὸν ἀριστοτελικὸ χρόνο, δὲν εἶναι λιγότερο ἀντιφατικὴ. Ἐνας ὅποιοσδήποτε πεπερασμένος ἀριθμὸς μπορεῖ νὰ προστίθεται μὲ ἄπειρους ἄλλους καὶ νὰ ἐπιμερίζεται ἐπ' ἄπειρο. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ μεθύτερη δυνατότητα: ἤδη ἀπὸ τὴ φύση τοῦ κάθε πεπερασμένου ἀριθμοῦ προϋποθέτει μιὰ ἀπέραντη σειρὰ ἄλλων, καὶ εἶναι ἀδιανόητος χωρὶς αὐτὴ τὴν προϋπόθεση. Μέσα στὴν ἴδια τὴν ὑφή κάθε ἀριθμοῦ ὑπάρχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ διττότητα ἑνὸς πέρατος καὶ μιᾶς ἀπεραντοσύνης, γιὰτὶ ἂν ἰδωθεῖ ἀπόλυτα ἔχει ὡς ἐλάχιστο τὴ μονάδα ἢ τὴν δυάδα, ἐνῶ ἂν ἰδωθεῖ ὡς συνεχὲς μέγεθος δὲν ἔχει ἐλάχιστο — καὶ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ χρόνο².

Γιὰ νὰ συνοψίσω: Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ νοεῖται ὡς ἀπέραντος, ὁ χρόνος εἶναι ἀπεραντοσύνη μέσα σὲ κάτι πεπερασμένο, καὶ κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἀπομῶνεται ἓνα πεπερασμένο χρονικὸ διάστημα, αὐτὸ εἶναι ἤδη ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀπέραντο.

1. Φυσ. 220a 21 - 22: «ἢ μὲν οὖν πέρας τὸ νῦν, οὗ χρόνος, ἀλλὰ συμβέβηκεν ἢ δ' ἀριθμῷ, ἀριθμὸς» (= Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ τὸ τώρα ἀποτελεῖ ἓνα διαχωριστικὸ ὄριο, δὲν εἶναι [κατ' οὐσίαν] χρόνος, παρὰ ἀπλῶς περιπτωσιακὰ· κατὰ τὸ μέτρο ὅμως ποὺ ἀριθμῷ εἶναι ἀριθμὸς [καὶ κατὰ συνέπεια οὐσιαστικὰ χρόνος].

2. Φυσ. 220a 27 - 32.